

Mustafapaşa (Sinassos), Konstantin ve Helena Kilisesi, Kilise I, Kilise II, Kilise III, Kilise IV

Mustafapaşa (Sinassos), The Church of Constantinos and Helena, Church I, Church II, Church III,
Church IV

M. Sacit PEKAK*

Öz

Ürgüp'ün 5 km. güneybatısındaki Mustafapaşa kasabasının adı 19. yüzyılda Sinassos'tur. Doğuda Avra (Rafes), batıda Oylu (Elevres) dağlarının arasındaki kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir vadiye kurulmuş olan yerleşimin yakınlarındaki Damsa çayı, 30 km. kuzeydeki Kızıllırmak'a (Halys) akmaktadır. Ortaçağlar boyunca pek bilinmeyen yerleşim Osmanlı imparatorluğu döneminde önem taşımaya başlamıştır. Özellikle 19. yüzyılda, Kappadokia bölgesinin en gelişmiş yerleşimlerinden biri olan kasabada Ortodoks Rumlar, Müslümanlar ile birlikte yaşamışlardır. 19. yüzyılda kasabanın 3.000'e yakın nüfusun üçte biri Müslüman, üçte ikisinin Hıristiyan olduğu bilinmektedir. Kappadokia'nın diğer bölgelerinde yaşayan gayrimüslim vatandaşların aksine, arazilerinin elverişli olmaması nedeniyle, tarımla geçimlerini sağlayamayan Sinassoslular ticaretle ilgilenmiş, bu yolla zenginleşmişlerdir. Bu zenginliklerini, kasabalarına büyük boyutlu konaklar, sosyal yapılar (Belediye binası, müze, otel, okul, kahvehane), kayaya oyma veya kagir dini yapılar inşa etmek için harcamışlardır. Kız ve erkek okullarında, çocukların zaten bildiği ve kullandığı Türkçe ve halk Yunancası'nın yanı sıra, 'Katharevusa' adı verilen, aydınlarla kilise mensuplarının kullandığı, antik Yunanca'ya öykünen bir dili de öğretiliyordu. 1923 yılındaki Lozan Antlaşması ile Sinassoslular kasabalarını terk ederek, Mersin Limanı üzerinden Yunanistan'a göçmek zorunda kalmışlar, orada Nea Sinassos'a yerleşmişlerdir. Öte yandan, Yunanistan'ın Kastoria (Kesriye) bölgesindeki Jerveni köyünde yaşayan Müslümanlar deniz yoluyla İzmir ve Mersin limanlarına, oralardan da Mustafapaşa'ya getirilmişlerdir. Dini inanç ve ayinlerine son derecede bağlı olan Sinassoslular'ın sosyal yaşamlarına, evlerine, dini yapılarına ilişkin pek çok bilgi-belge ve doküman Atina'daki Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde (KAAM) korunmaktadır. Çoğu Mübadele'den hemen sonra derlenmeye başlayan bu belgeler, 19. yüzyıl Sinassos'u hakkında oldukça önemli bilgiler barındırmaktadır. Özellikle 'sözlü tarih' belgeleri yerleşimdeki dini yapılar için vazgeçilmez niteliktedir. Bu belgelerde, kasabanın içinde otuz, yakın çevresinde otuza yakın kilise olduğu belirtilmektedir. Kasabadaki iki cemaat kilisesinden Başmelekler Mikael ve Gabriel'e ithaf edilen kagir kilise 20. yüzyıl başlarında, izi dahi belli olmayacak şekilde yıkılmıştır. İkinci cemaat kilisesi Kons-

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. sacit@hacettepe.edu.tr

tantinos ve Helena kilisesi ise sağlam biçimde korunabilmiştir. Günümüzde Mustafapaşa ve yakın çevresinde Osmanlı döneminde inşa edildiği düşünülen on kadar kilise veya manastır saptanmıştır. Belediyesinin korumaya aldığı Konstantin ve Helena kilisesi, Ürgüp Müzesi'nin denetimindeki Aziz Basileios kilisesi dışındaki diğer kiliseler günümüzde doğanın ve insan elinin tahribatına açıktır. Daha önce tanıttığımız kiliselerin yanı sıra, aşağıdaki yazıda öncelikle önemli cemaat kilisesi Konstantin ve Helena kilisesi yeni bilgi ve çizimler ile tekrar ele alınacak, ardından orijinal adlarını bilemediğimiz için numaralandırdığımız Kilise I, Kilise II, Kilise III ve Kilise IV ilk kez yayımlanan çizimleriyle ele alınacaktır. Sonraki yayınlarımızda, liturjik özellikleriyle dikkat çeken Aziz Stephanos ve barındırdığı çok sayıda ve yüksek kalitedeki duvar resimleriyle önem taşıyan Aziz Basileios kilisesi tanıtılacaktır. 19. yüzyılda Sinassos'ta Serafim Rizos'un inşa ettirdiği konağın kapısındaki yazıt, ele aldığımız konuyu özetlemesi açısından dikkat çekicidir: “*İnsanoğlu; eğer dostsan hoş geldin, düşman ve kötü niyetliysen bu kapıdan uzak dur. / Bugün benim, yarın başkasının ve hiçbir zaman hiç kimsenin, 1853*” (Balta 2005, s.152).

Anahtar sözcükler: Sinassos, Konstantin ve Helena Kilisesi, gayrimüslim, 19. yüzyıl

Abstract

Mustafapaşa town, 5. k.m. to the southwest of Ürgüp was known as Sinassos in the 19th century. Damsa stream, in the vicinity of the town which is settled in a valley that is located between mountains Avra (Rafes) in the east, and Oylu (Elevres) in the west, runs through Kızılırmak (Halys) in the 30 km. north. The town, which was not widely known during the Middle Ages started to gain importance in the Ottoman period. Orthodox Greeks and Muslims lived side by side in the town, which was one of the most developed settlements in Kappadokia, especially in the 19th century. Unlike the other non-muslim communities in the other regions of Kappadokia, the inhabitants of Sinassos earned their living by commerce (due to inadequate climate and geographical conditions for agriculture) and enriched by commerce. This wealth was mostly spent in constructing large-scale mansions, public buildings (municipality, museum, hotel, school, coffee houses-*kahvehane*), rock-cut or built religious buildings in their town. In the schools (both for boys and girls), apart from Turkish, which was already known and used by children, and Greek- the dialect spoken by the Greek population in the Kappadokia region, and another language named “Katharevusa” which was used by Greek intellectuals and laity, and similar to Ancient Greek. With Lausanne Treaty in 1923, the inhabitants of Sinassos had to leave their town and immigrate to Greece over Mersin Port (harbour) and settled in Nea Sinassos. On the other hand, the Muslim community living in Jerveni village in the Kastoria (Kesriye) region in Greece were brought to Mustafapaşa over sea through the Mersin and İzmir Harbours. Many documents and information regarding the family life, houses, and religious buildings of Sinassos inhabitants, who were deeply attached to their religious habits and rituals, are preserved in the Asia Minor Research Center (KAAM) in Athens. Most of them collected after the Population Exchange, the documents contain very important information about the 19th century Sinassos. Especially documents of oral history are vital for religious structures. In these documents, nearly 30 churches in the centre and 30 in the vicinity are stated to exist. One of the two public churches, the one built in rock and dedicated to Archangels Michael and Gabriel has been destructed in the beginning of the 20th century without any evidence suggesting its former existence. The second public church “Church of Constantine and Helena” has been preserved in intact condition. In our day nearly 10 churches or monasteries have been documented in the Mustafapaşa and its vicinities by our works that are thought to have been

constructed during the Ottoman period. Apart from Church of Constantine and Helena, which the municipality of its jurisdiction have started to preserve and the Church of St. Basileios under the control of Ürgüp Museum, the churches are subject to the destruction of nature and human hands. In addition to the other churches introduced formerly, in this paper primarily the important public church , “church of Constantine and Helena” is to be reconsidered through the new information and drawings, and four churches which are to be numbered as Church I, Church II, Church III and Church IV will be introduced with their newly published drawings. In the upcoming publications, St. Stephanos, which requires attention due to its liturgical properties, and St. Basileios which is important primarily due to its vast number of and high quality wall paintings. The inscription on the door of the mansion, which was constructed By Serafım Rizos in Sinasos in the 19th century, is significant as it summarizes our topic: “*Man, if you are a friend, welcome / If you are not a friend and enemy, beware of this door. / (This property) is today mine, tomorrow others’ and does not belong to anybody, anytime, 1853*” (Balta 2005, s.152)

Keywords: Sinasos; Church of Constantine and Helena; Non-muslim population, 19th century

Giriş

On yıla yakın bir süredir, yakın tarihimizin önemli konularından biri olan ve çeşitli yayınlarda ‘Göç’, ‘Büyük Göç’, ‘Mübadele’ veya ‘Nüfus Mübadelesi’ olarak adlandırılan olay sıklıkla dile getirilmekte, bilimsel çalışmalara konu oluşturmaktadır. 30 Ocak 1923 yılında, İsviçre’nin Lozan kentinde ‘Türkiye ile Yunanistan Arasında İmzalanan Sözleşme ve Protokol’ başlıklı hukuki düzenleme ile Batı Trakya dışında yaşayan Müslüman ahali ve İstanbul, Bozcaada ve Gökçeada dışındaki Türkiye’de yaşayan Ortodoksların mübadil olarak karşılıklı göçü zorunlu kılınmıştır. Tam sayıları bilinmese de bu zorunlu göç ile iki milyona yakın insan doğduğu, büyüdüğü ve ‘vatan’ bellediği toprakları bırakarak başka diyarlara göç ettirilmişlerdir. Yanlarına, taşıyabilecekleri kadar eşya alan mübadiller taşınmaz mallarını geride bırakmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde yaşayan gayrimüslim vatandaşlara ilişkin günümüze kadar sosyal, ekonomik, demografik konulara ilişkin pek çok yayın yapılmıştır (Bağış 1983, Arı 1995, Bozkurt 1996, Augustinos 1997, Pallis 1997, Güler 1997, McCarty 1998, Ercan 2001, Gökaçtı 2002). Ayrıca, Mübadele ile ilgili yayınlanmış farklı dillerdeki bilimsel yayınlar, basılmış-basılmamış tez çalışmalarını içeren kapsamlı bir bibliyografya çalışması da bulunmaktadır (Pekin ve Turan 2002).

Halkların Mübadelesi ile ilgili bilimsel çalışmalarının sunulması için, 7–8 Kasım 2003’te İstanbul’da Lozan Mübadilleri Vakfı (LMV)’nin öncülüğünde “Türk-Yunan Sivil Diyalogu” programı çerçevesinde bir sempozyum düzenlenmiş ve 80. yılında Mübadele’ye ilişkin pek çok konu panellerde tartışılmıştır. Sunulan bildiri ve paneller 2005 yılında, yayınlanmıştır (Pekin, 2005). Pek çok Yunanistanlı ve Türkiyeli araştırmacı ile bilim adamının sunduğu bildiri, konunun ne denli önem taşıdığını, bir o kadar da ‘hala konuşulamaz’ olduğunu kanıtlar niteliktedir. Sempozyumda tarafımızca sunulan ve “Kapadokya Osmanlı Dönemi Kiliseleri” başlıklı bildiride, Mübadele öncesinde, çoğunluğu

19. yüzyılda, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının inşa ettiği kilise, manastır gibi dini yapıların günümüzdeki durumlarına dikkat çekilmeye çalışılmıştır (Pekak, 2005). Bildiride ve daha sonraki yayınlarmızda, Kappadokia'nın önemli yerleşimlerinden biri olan Mustafapaşa hakkında özellikle durulmuş ve buradaki eserler tanıtılmaya çalışılmıştır (Pekak, 2008)¹.

Gerçekten de Osmanlı'nın son yüzyılında, yani 19. yüzyılda, Kappadokia olarak adlandırdığımız bölgede kalan Nevşehir, Niğde, Kayseri ve Aksaray'daki bazı küçük yerleşimler, diğer yerleşimlerden, gayrimüslim vatandaşların yoğun olarak bulunmaları ile ayrılmaktadır. Aksaray'daki Güzelyurt ve Halvadere, Niğde'deki Ovacık, Bor, Tırhan, Kayseri'deki Talas, Gemir, Tomarza gibi yerleşimler bu merkezlere örnek verilebilir. Nevşehir'e gelince, 19. yüzyılda gayrimüslimlerin yaşadığı en önemli merkezlerden biri belki de en başta geleni günümüzün Mustafapaşa'sıdır; buna Derinkuyu, Kaymaklı, Gülşehir gibi yerleşimler de eklenebilir. Günümüzde, 19. yüzyıl şehir dokusunu yitirmeden büyük oranda koruyan, çok sayıda sivil mimari örneklerini görebildiğimiz yerleşimin koruma amaçlı imar planı yaptırılmış, plan Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 15.04.2004 tarih ve 2620 sayılı kararı ile uygun bulunmuştur (Özbay 2005). Mustafapaşa'daki dini eserleri saptama, belgeleme ve değerlendirme amaçlı çalışmalarımız kapsamında, bu yazıda yerleşimde bulunan beş kilise tanıtılacaktır.

Konstantin ve Helena Kilisesi

Mustafapaşa'nın merkezinde bulunan kilise, dönem kaynaklarından da anlaşılacağı üzere yerleşimin 19. yüzyıldaki en önemli iki kilisesinden birisidir.

Resim 1. Güneydoğu Cephe.

Resim 2. Güneybatı Cephe.

¹ Metinde, yerleşimden bahsederken 19. yüzyıla ait bilgiler söz konusu olduğunda 'Sinassos', günümüze ait bilgiler ele alınırken 'Mustafapaşa' isimleri kullanılmıştır.

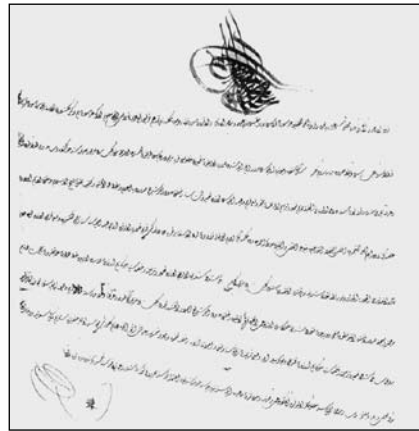
Resim 3. Üstten Görünüş.

Diğeri günümüze gelemeyen Başmelekler Mikael ve Gabriel'e ithaf edilen kilisedir. 19. yüzyılda *Mesehori* olarak adlandırılan ve Gavras, Yeni Mahalle, Kipos ve Lulas mahallelerinin birleştiği yerde, 'Köy Ortası'ndaki kilisenin çevresinde bakkal, kasap, kahvehane (gazino), buğday pazarı ve İstanbul'da havyar ticareti ile uğraşan Hristo Fenarinas adında bir hayırseverin inşa ettirdiği han bulunmakta idi (Balta 2005, s. 57).

Kilisenin kimin tarafından inşa edildiğine dair farklı söylenceler bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre, kilise Patmos Adası'nda doğan, sonra Kayseri Başpiskoposu olan ve bölgedeki pek çok kilisenin kitabesinde adı geçen Neophios tarafından inşa ettirilmiştir. Diğer söylenceye göre, inanılması güç olmakla birlikte, bir halk efsanesine dayanmaktadır. Kel Mehmed isminde fakir bir Sinasos'lu, hemşerisi havyar tüccarı Prodromos Tantirtzis'in yardımıyla İstanbul'a götürülmüş, uzun bir zaman sonra da Osmanlı sarayında vezir olmuştur. Vezir olunca hamisini hatırlayan Kel Mehmed, Prodromos Tantirtzis'i huzura çağırarak, kendisinden bir dilekte bulunmasını, yıllar önceki iyiliğinin karşılığını vermek istediğini söylemiş. Havyar tüccarı hemşerilerine de danıştıktan sonra Sinasos'ta bir kilise inşa etmek istediğini belirtmiştir. Vezir, 'bu isteğe izin vermeyeceklerini, ama 40 gün içinde bitirebilerseniz bir kilise inşa edin' diye yanıtlamıştır. Aceleyle Sinasos'a dönen tüccar, tüm köy halkı ile birlikte, çevre köylerde yaşayan Rumlar'ı da toplamış, bir yıkık kilisenin taşlarını da kullanarak, gece gündüz çalışmış kilisenin inşasını şart koşulan sürede tamamlamışlar (Stamatopoulos 1985, s. 24). Kilisenin batı giriş kapısı üzerindeki kitabe bakılırsa ilk söylence daha doğru görünmektedir.

Resim 4. Naosa Giriş Kapısı Üzerindeki Kitabe.

Resim 5. 1849 Tarihli Onarım Fermanı (Balta 2005, s. 67).

Ναος εἰμαι των πανσεπτον βασιλε
ων ευσβων + κωνσταντινου ναι ελενης
διωυτων , των ασεβων + επι μεν Σουλταν
Αχμετη ανηγερθην ολκως + επι δε Αμυζουλ
μετζιζη καλλωπισθην ως εικος + υ επι της ιε
ραρχιας παισιου του κλεινου + δι αγωνων
και δαπανυς του της Συνασου κοινου-
ανηγερων μεγ εκ βαθρων τω 1729: επενσκευασθη δε τω 1850

Putperestlerin takipçisi, pek mukaddes kırallar
mümin Konstantin ve Eleni'nin mabediyim.
Sultan Ahmet zamanında kısmen inşa edildim.
Sultan Abdülmecid zamanında da gerektiği gibi süslendim.
Meşhur Pasios'un başrahipliği zamanında ise
Sinossular cemaatinin mücadele ve
harcamaları ile temellerden inşa edildim
1729'da. 1850'de ise tamir edildim².

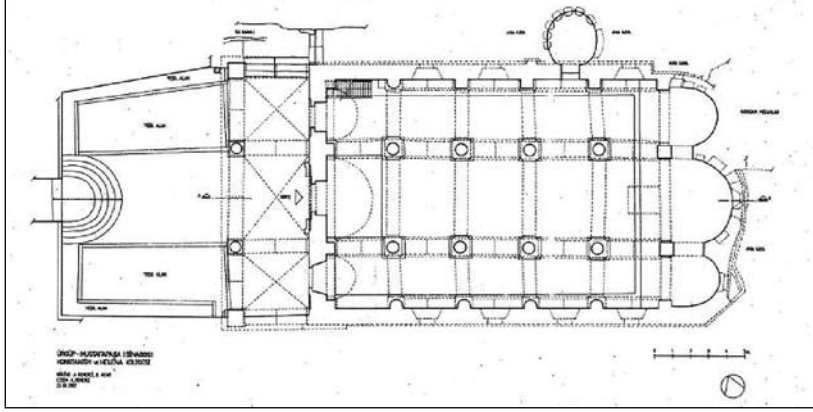
Kitabe metni yapı hakkında birçok bilgiyi vermesinin yanısıra, bölgede başka örneğini bulamadığımız bir şekilde kilisenin ağzından kaleme alınmıştır. Kilise, Konstantin ve Helena'ya ithaf edildiğini, ilk inşasının Sultan Ahmet dönemine (1703-1730), 1729'a kadar geri gittiğini, Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861), 1850'de Baş Rahip Pasios döneminde temellerinden itibaren tamir edildiğini belirtmektedir. Günümüzde Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde bulunan, 10-20 Rebiülahir 1265 H./6-16 Mart 1849 M. tarihli, 19. yüzyılda Sinassos'un idari açıdan bağlı bulunduğu Gülşehir (Aravissos) Kadısı İsmail Bey'e gönderilen bir fermanın kilisenin onarımına izin verildiği anlaşılmaktadır. Ferman, Kadı'ya, kilisenin onarımı sırasında 'ilk kurulduğu dönemdeki görüntüsü'nün dışına çıkılmamasını denetlenmesini de emretmektedir (Balta 2005, s. 67) .

Kitabe ve ferman birlikte ele alındığında, Sinassos'da 1849 yılından önce, (olasılıkla yine Konstantin ve Helena'ya ithaf edilmiş) eski bir kilisenin bulunduğu, kilisenin onarımı için İstanbul'dan izin alındığı ve Kadı'nın bu onarım sırasında kilisenin 'eski' görüntüsünü (boyutlarını) muhafaza etmesini denetlemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Günümüze gelebilen kilisenin, eski kilisenin (büyük olasılıkla yerine) plan ve büyüklüğüne ne kadar sadık kalınarak yenilendiği ve Kadı'nın bunu denetleyip denetlemediği bilinmemektedir. Kitabedeki temellerden *inşa edildim* ibaresinden, yapının *temel* seviyesinden itibaren yeniden ve olasılıkla da büyütülerek inşa edilmiş olabileceği öngörülebilir.

Batısında bir avlu (atrium) bulunan kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Naosun doğusunda dıştan kısmen kaya, kısmen kesme taş ve düzgün olmayan bir duvarla sınırlanan üç apsis, batısında narteks yer alır. Narteks dört kemerle, üst seviyede çapraz tonoz örtülü üç bölüme ayrılmıştır; kemerler batıda iki uçta paye, ortada iki sütun,

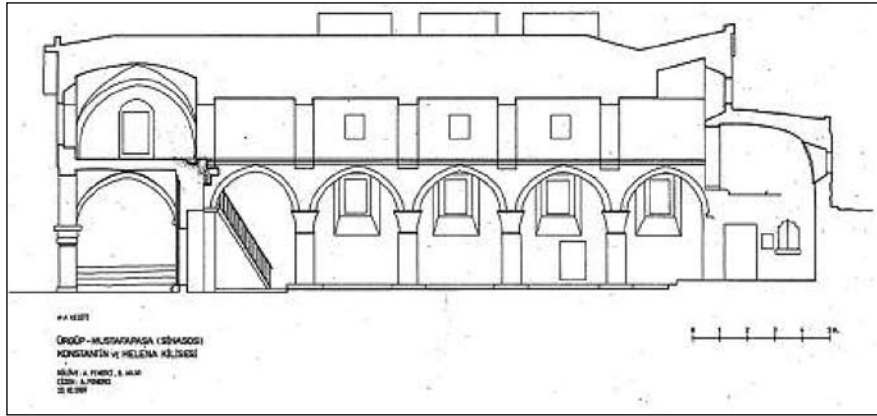
² Çevirileri yapan İstanbul Fener Rum Patrikhanesi görevlilerine teşekkür ederim.

doğuda duvar payelerine oturmaktadır. Narteksin doğu duvarında eksende iki dilimli kemerli dikdörtgen bir kapı, yanlarda birer pencere ile naosa açılmaktadır.

Şekil 1. Plan.

Naos dörder sütundan iki sıra destekle üç nef ayrılmıştır. Nefler tonozla örtülüdür, orta nef tonozunun ortasında eliptik bir kubbe imitasyonu dikkat çekmektedir. Naosun batısında, narteksin üzerine kaplayacak biçimde, naosun kuzeybatısındaki merdivenlerle çıkılan bir gynaekion bulunmaktadır. Ana apsiste alt seviyede üç niş, üst seviyede farklı büyüklük ve seviyede üç pencere; yan apsistelerde alt seviyelerde nişler yer almaktadır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında dışa daralan dörder açıklık vardır. Kuzey duvarda, doğudan ikinci açıklık, kayaya oyulmuş, düzgün bir şema yansıtmayan, basık tavanlı bir mekana açılmaktadır.

Şekil 2. Doğu-Batı Kesiti, Kuzeye Bakış.

İşlevi tam olarak saptanamayan bu mekan, Kappadokia'daki döneme ait diğer örneklerde bulunmamakta, kaynaklarda ise buranın varlığından söz edilmemektedir. Ancak, 19. yüzyılda Sinasos'da yaşayan gayrimüslimlerin gelenekleri incelendiğinde, yerleşimin

içi ve yakın çevresindeki pek çok kilisede insanların iyileşmek için geceledikleri, dualar ettikleri bilinmektedir (Stamatopoulos 1985, s.30-32). Olasılıkla kilisenin bu mekanı benzer bir işleve hizmet ediyor olmalıdır.

Resim 6. Naos, Doğuya Bakış.

Resim 7. Naos, Batıya Bakış.

Resim 8. Kuzeydoğu Mekan, Naostan Giriş Kapısı.

Resim 9. Kuzeydoğu Mekan, Kuzeydoğuya Bakış.

Kilisenin içinde, duvarlarda yer yer boya izi görülse de konulu bir duvar resmi bulunmamaktadır.

Resim 10. Naos Pencere Alınlığı.

Resim 11. Naos, Sütun Başlığı.

Buna karşılık yapının batı cephesi, özellikle giriş kapısının çevresi, üzeri boyalı asma dalları, üzüm salkımları ve serafimlerle bezelidir. Leni Karaca isimli birinin çektiği ve günümüzde KAAM Arşivinde bulunan giriş kapısını gösteren bir fotoğrafın arkasındaki yazıda kapıdaki bezemeler için ‘bağ’ tasviri denilmektedir (Balta 2005, s. 71) . Kuzeydeki pencerenin üzerinde, kabartma haç ve kerubimler görülmektedir. Batı cephede, gynecaionu aydınlatan dikdörtgen üç pencereden daha büyük olan ortadakinin üzerinde oldukça ilgi çekici kabartmalar bulunmaktadır. Lentonun üzerinde ortada karşılıklı kanatlı iki ejder başlarını yukarı kaldırmış şekilde resmedilmiştir. Ejderlerin solunda bir serafim, sağında çift başlı bir kartal figürü yer almaktadır. Figürlerin arasında ise birer rozet motifi görülmektedir.

Resim 12. Narteksten Naosa Giriş Kapısı ve Kabartma Bezemeler (Bağ Tasviri).

Resim 13. Batı Cephe, Üst Seviye Penceresi ve Kabartma Bezemeler.

İki kanadını yana açmış çift başlı kartalın başları arasında bir taç, sağ pençesinde bir kılıç, sol pençesinde ise bir asa tutmaktadır. KAAM’da bulunan 444 no’lu elyazmasında:

“Kilisenin ön yüzündeki merkezi pencere dikkate değerdir. Sinasoslu demirci ustası Demirci Simios ile isimsiz bir usta mimar burada izlerini bıraktılar. Demirci, ortasında haç bulunan simetrik, güzel ve yalın bir pencere demiri yaptı. Kalfa da sert taşın üzerine kalemlerle, şaşırtıcı güzellikte, Küçük Asya Rumlarının simgesi iki başlı kartal ejderhalarla boğuşurken ve çiçek biçiminde gösterdiği, daha iyi günleri simgeleyen iki güneş oydu. Demirci Simios, köyümüzdeki evlerin çoğunun pencere demirlerini yapan ustaydı.” notu yer almaktadır.

Resim 14. Serafim Kabartması.

Resim 15. Ejder Kabartması.

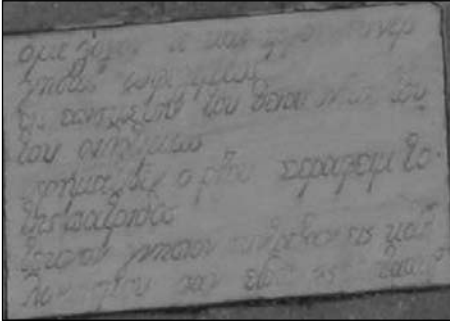
Resim 16. Kartal Kabartması.

Kilisenin batı cephesinde, bazıları kabartma diğerleri kazıma tekniği ile yazılan, küçük boyutlu pek çok yazıt 1850 ve 1851'e vurgu yapmaktadır. Taşlara isimleri kazılı olan bu kişiler, kitabede belirtilen, yapının 1850 yılındaki onarımına maddi destek sağlayan kişiler olmalıdır.

Resim 17. Batı Cephe, Yazıt. Resim 18. Batı Cephe, Yazıt. Resim 19. Batı Cephe, Yazıt.

Bunların içinde biri, mermer kazınmış sekiz satırlık bağış kitabesi bir metropolit ismi vermesi açısından dikkat çekicidir. Benzer şekilde, kilisenin kuzey cephesindeki hayvan başı şeklindeki çörtlen önem taşımaktadır.

Resim 20. Batı Cephe Bağış Kitabesi.

Resim 21. Güneybatı Köşe, Hayvan Başı Şeklinde Çörtlen.

ομε λαγον τε υα/ επγον σθνεο
γησας ωφελιμωσ
εις εωισ/ε/// του θειου Ναου του
του φυλουμ ωσ
εχρηματισον ο ριζου Σεραφειμ το
της πατριδος
τεκνον γνησιον συντρεξαν ευ////υαλ
λωωισμου ωαν ειδος 1850 υδααυ
Bu büyük kiliseye
parasal yardımda bulunan
Rize Metropolitisi Serafim
Bu memleketin çocuğudur. 1850 Ağustos³.

³ Çevirileri yapan İstanbul Fener Rum Patrikhanesi görevlilerine teşekkür ederim.

Sarı ve gri kesme taşlar kullanılarak inşa edilen kilisenin 1924 yılında çekilmiş fotoğrafında görülen ve yapının güneybatısında, beden duvarları üzerine oturan baldaken şeklindeki çan kulesi günümüze gelememiştir. Kilisede, 1990'lı yıllardan günümüze her yıl Mayıs ayında sembolik ayin törenleri yapılmaktadır.

Resim 22. 1924 Yılına Ait Bir Fotoğraf ve Yıkılan Çan Kulesi (Balta 2005, s. 66)

Resim 23. 1990'larda Yapılan Sembolik bir Ayin.

Mustafapaşa'nın Kır Kiliseleri

KAAM Arşivi'nde 'Sinassos: 334 no'lu dosya'daki, Pavlos (Panço) Yordanis'in anlatımlarını içeren bir belgeye göre 19. yüzyılda Sinassos'ta **Kapalos, Lulas, Gavras, Dergos, Mahatur, Yeni Mahalle, Mezgit, Kipos (bahçe), Mesohori (Köy Ortası), Dolmaçia, Miskin Mahallesi, Galasies** adlarında mahalleler bulunmaktaydı (Balta 2005, s. 25). Bu mahallelerden Dolmaçia, Galasies ve Miskin Mahallesi adını taşıyanlarda daha çok Türk ailelerinin yaşadığı, Kapalos ise kasabanın en modern mahallesi olduğu belirtilmektedir. Yeni Mahalle'de yerleşimin iki büyük kilisesi Başmelekler Mikael ve Gabriel'e ithaf edilen kilise İle Konstantin ve Helena'ya ithaf edilen kiliseleri bulunmaktaydı. Bu iki kilisenin dışında, Sinassos'un içinde yaklaşık otuz, yakın çevresinde bir o kadar küçük kilise bulunduğu belirtilmektedir (Stamatopoulos 1985, s. 24). 'Kır Kiliseleri' olarak adlandırılan bu eserlerden bir kısmı, Mustafapaşa'nın kuzeybatısındaki Gorgoli Tepesi'nde bulunmaktaydı. Yerleşimin batısında, Vrathes denilen bölgede ise Aziz Basileios kilisesi bulunmaktaydı. Günümüzde, Mustafapaşa'nın içi ve yakın çevresinde tespit edilen kiliselerin dönem kaynaklarından hangileri olduğu bilinmemektedir.

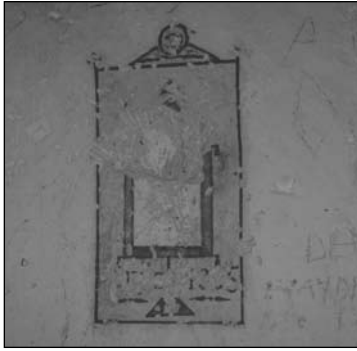
Kilise I

Mustafapaşa'nın merkezine yürüyerek 15 dakika uzaklıkta, Yukarı Mahalle Kalaşa Mevkiinde, orijinal adı ve kesin yapım tarihi tespit edilemeyen kayaya oyma kilise Mustafapaşa ve yakın çevresindeki kiliselerin büyük boyutlu olanlarındandır.

Resim 24. Doğu Cephe ve Giriş.

Yapının tarihlendirilmesine yardımcı olabilecek, boya ile yazılmış bir yazıt naosa inişi sağlayan merdivenli dehlizin batı duvarında, kısmen okunabilmektedir. Yine boya ile yapılmış dikdörtgen bir çerçevenin üst bölümündeki yazıt tümüyle yok olmuş, alttaki dört rakamlı tarih bölümünün ortadaki iki rakamı kazanmıştır. Tarihin ilk rakamı 1, son rakamı ise 5'tir. Tam olarak görülemez de soldan ikinci rakam 9 olarak okunabilmektedir. Dolayısı ile şayet yapım tarihini veriyorsa, bu kitabeye dayanarak kilise 20. yüzyıl başlarına tarihlendirilebilir kanısındayız.

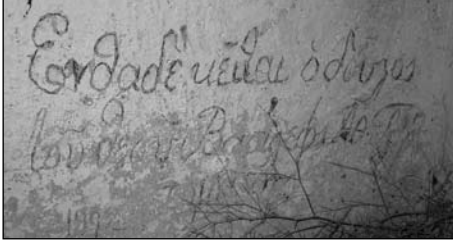

Resim 25. Dehlizdeki Yazıtlı Çerçeve

Resim 26. Yazıtlı Çerçeve, Ayrıntı.

Naos kuzey duvarının doğu köşesindeki boya ile yazılmış mezar kitabesinde tarih değil ancak bir isim vermesi açısından önem taşımaktadır, yazıtta: *'Tanrı'nın Sevgili Kulu Basileios Burada Gömülü'dür'* yazmaktadır.

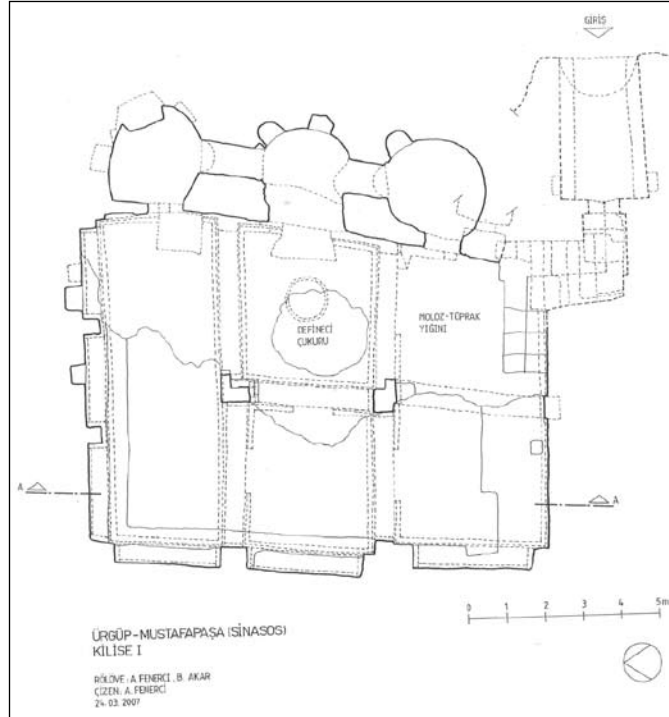
Resim 27. Naos, Mezar Kitabesi.

Resim 28. Kilisenin Girişindeki Mezar.

Günümüzde, hemen batısında kalan karayolu kotunun altında kalan, tarlalar içindeki yapıya giriş, kasabaya bakan bir kayaya oyulmuştur. Yuvarlak kemerli giriş kapısından sonra, doğu-batı doğrultusunda, beşik tonozlu bir mekan ve buradan aşağıya doğru inen

'L' biçiminde bir merdiven bulunmaktadır. Girişin kuzeyinde, kiliseden daha üst kotta bir mezar mekanı bulunmaktadır. Merdiven kilisenin naosunun güney bölümüne açılmaktadır. Kuzey- güney doğrultusunda, yaklaşık kare planlı naos 'L' biçiminde iki paye ile üç nefe ayrılmaktadır. Yaklaşık eşit boyutlardaki nefler, doğularında birer apsisle sonuçlanmaktadır. Apsisler neflerden basit templon levhalarıyla ayrılmaktadır.

Şekil 3. Plan.

Her üç nefi de düz tavanla örtülü naosun zemininde define aracılarının açtığı çok sayıda çukur bulunmaktadır. Kilise mimari açıdan önemli özellikler yansıtmasa da, duvarlarındaki kabartma tekniğinde veya doğrudan duvar üzerine boya ile yapılmış bezemeler dikkat çekicidir.

Resim 29. Naos, Kuzeybatıya Bakış.

Resim 30. Naos, Güneydoğuya Bakış.

Resim 31. Naos, Duvar Resmi

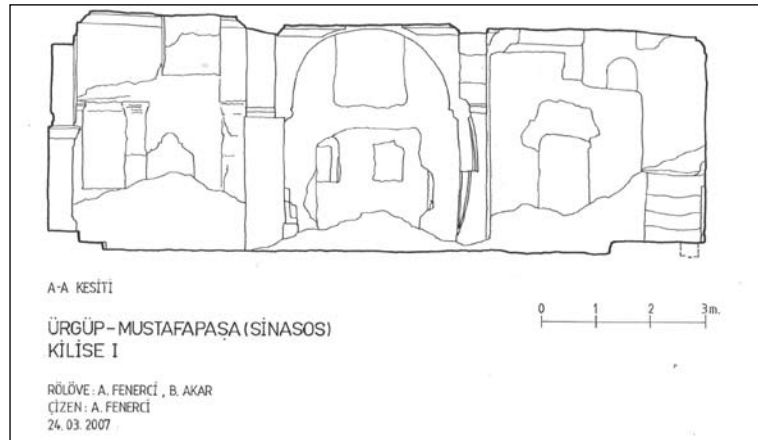

Resim 32. Naos, Duvar Resmi

Resim 33. Naos, Duvar Resmi.

Kabartma ve boyama tekniği ile yapılan bezemelerde genellikle haçlar veya hayat ağaçları görülmektedir.

Şekil 4. Enine Kesit, Doğuya Bakış.

Kilise II

Kilise I'in doğusunda, yaklaşık 500 m. mesafede, kayaya oyma kilise, büyük oranda tahrip olmuştur. Naosun kuzeybatısı tamamen yıkılmıştır. Kilisenin hangi tarihte oyulduğunu belirten herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Ancak, yapının oyulduğu kaya kütlelerinin kuzey cephesindeki grafiti bir yazıtta 1848 tarihi okunabilmektedir. Bu tarihin üstündeki kelime ve harfler ise bir anlam verecek şekilde okunamamaktadır. Yine de bu tarihten yola çıkılacak olursa, kilisenin 1848 yılından önce var olduğu görülebilmektedir. Yapıdaki bir ikinci yazıt, naosun kuzeyindeki kayaya oyulmuş payenin başlığının batı yüzünde bulunmaktadır.

Resim 34. Güney Cephe, Genel Görünüm.

Üç satırlık Yunanca kitabede “*Buraya her kim isim yazarsa Kurul tarafından katı bir şekilde cezalandırılır*” ibaresi okunabilmektedir. Oldukça ilginç bir tehdidi içeren yazıtı yorumlamak güçtür. Ancak, olasılıkla, kitabenin yeri, yazının kaligrafik kalitesi dikkate alındığında, yapı dini işlevini sürdürürken, ibadete gelen kişilerin duvarlara isimlerini yazdığı/kazıdığı, Sinasos'un kiliselerle ilgili Kurulu'nun onlara gözdağı vermek amacıyla, naosta kolaylıkla görülebilecek bir yere bu ikazı yazdırdığı öngörülebilir.

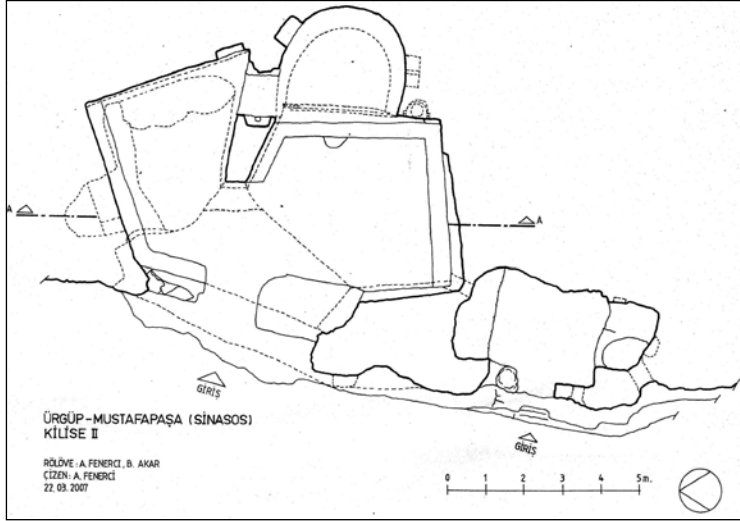
Resim 35. Naos, Kuzeydoğuya Bakış.

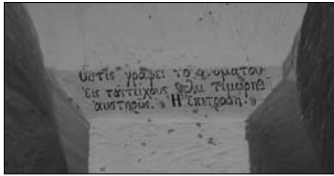
Resim 36. Naos, Güneydoğuya Bakış.

Yapı, güneyde tek apsisli bir naos ve kuzeyde, naostan bir paye ile ayrılan bir paraklesiondan ibarettir. Kilisenin güneyinde aynı kaya kütlelerine oyulmuş, işlevi saptanamayan kuzey-güney doğrultusunda bir mekan daha bulunmaktadır. Kilisenin orijinal girişi

bilinmese de günümüzde yıkık olan naos batı duvarında olmalıdır. Kareye yakın dikdörtgen planlı naosun doğu duvarında, eksenin kuzeyindeki iki basamakla apside çıkılmaktadır. Naosun kuzeyindeki duvar benzeri paye paraklesiona, hem apsis hem de naos bölümünden iki açıklıkla bağlanmaktadır. Naosun batı, güney ve kuzey duvarlarını dolaşan bir oturma sekisi bulunmaktadır. Merkezi içeride yarı yuvarlak planlı ve yarım kubbe ile örtülü apsisin güney duvarında ikiz bir niş, kuzeydoğu duvarında ikinci bir niş ve kuzey duvarında, paraklesiona açılan yuvarlak kemerli bir açıklık yer almaktadır. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı paraklesionun kuzey duvarı doğu köşesinde dikdörtgen kesitli bir niş bulunmaktadır. Her iki mekan da düz tavan örtülüdür. Günümüze sağlam gelebilmiş olan naos güney duvarında, üst seviyede, çerçeve içine alınmış iki duvar resmi fragmanlar halinde görülebilmektedir; bunlardan doğudaki konulu bir sahneyi içeren resim, batıdaki dokuz satırı tespit edilebilen bir yazıttır. Doğudaki panoda, açık havada resmedilmiş dört figür seçilebilmekte, ancak sahne tanımlanamamaktadır. Benzer şekilde, batıdaki yazıt panosunda bazı isimler okunabilmekte ancak metin anlaşılammamaktadır.

Şekil 5. Plan.

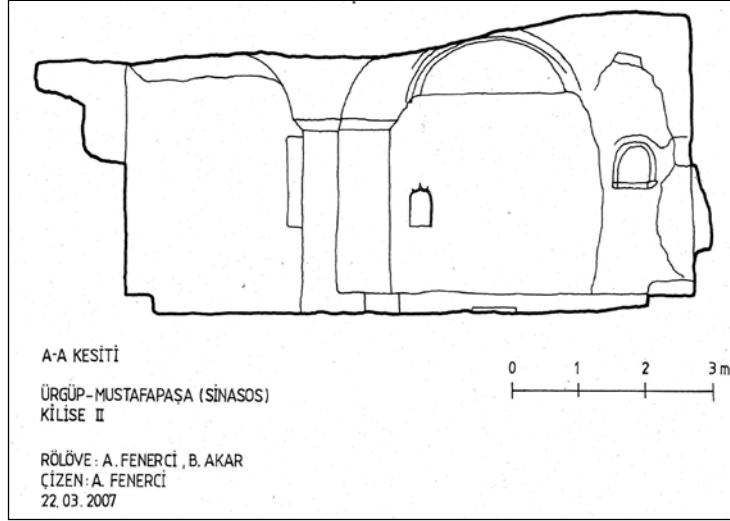
Resim 37. Naos, Paye Başlığı, Yazıt.

Resim 38. Naos Güney Duvar, Duvar Resmi.

Resim 39. Naos Güney Duvar, Yazıt.

Şekil 6. Kesit, Doğuya Bakış.

Kilise III

Kasabanın güneybatısında, Gibos Deresi yakınındaki kilise III, günümüzde Mehmet Balta isimli şahsın mülkiyetindeki arazinin sınırları içindedir. Her ne kadar yapının orijinal ismi bilinmese de, adı geçen şahıs kilisenin girişine 'Aziz Grgorios Kilisesi' yazılı bir tabela asmıştır; yapının inşa tarihini, kime ithaf edildiğini bildiren bir kaynak tespit edilememiştir. Kısmen kagir kısmen kayaya oyma kilisenin şahıs mülkiyetinde bulunması bir anlamda, yapının korunması ve temizliği açısından iyi olmuş gibi görünmektedir. Çünkü, Mustafapaşa ve yakın çevresindeki sahibi belli olmayan diğer kiliseler doğa ve insan eli tahribatına açık iken bu kilise sahiplenen kişi tarafından nispeten korunmaktadır.

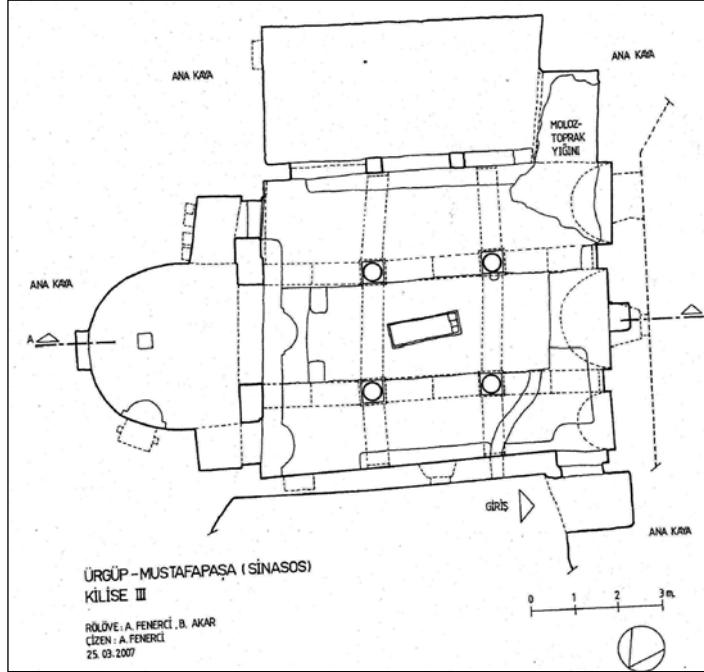
Resim 40. Doğudan Genel Görünüm.

Resim 41. Kuzey Cephe, Giriş.

Kasabanın yerleşim alanı içindeki yapının yakın çevresinde pek çok konut bulunmaktadır. Doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilisenin güneyinde, naosa iki destek ve üç açıklıkla açılan bir paraklesion bulunmaktadır. Yapıya bugünkü giriş, kuzey cephesinin batı köşesindeki küçük bir mekandan sağlanmaktadır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı naos ikişerden iki sıra yüksek kaideli ve başlıklı sütunla üç nef ayrılmıştır. Yaklaşık eş genişlikteki nefler, ortadaki daha yüksek olmak üzere beşik tonozla örtülüdür. Naosun batı duvarında, orta nefin ekseninde, üst seviyede yuvarlak kemerli bir pencere, kuzey duvarı ekseninde dışa daralan diğer bir pencere bulunmaktadır. Naosun doğusunda, merkezi içeride yarım yuvarlak planlı ve yarı kubbe örtülü tek bir apsis yer almaktadır. Naos zemininden üç basamakla çıkılan apsinin kuzey ve güney duvarlarında, yan neflerin sınırlarına kadar uzanan dikdörtgen planlı mekanlar bulunmaktadır. Güneydekinin doğu duvarında dört adet dikdörtgen kesitli niş yer almaktadır. Apsisin doğu duvarında, ekseninde alt seviyede dikdörtgen kesitli bir niş, üst seviyede kare bir pencere bulunmaktadır. Naosun güneyinde, yaklaşık olarak nef uzunluğu ve genişliğine eşit boyutlardaki tümüyle kayaya oyma paraklesion düz tavanla örtülüdür. Doğu duvarının güney köşesinde dikdörtgen kesitli bir niş, kuzey duvarında batıdan ikisinin zemininden yüksek açıklık, doğudaki kapı ile naosa bağlanmaktadır.

Şekil 7. Plan.

Kilisedeki önemli verilerden biri, orta nefin zeminde, ana kayaya oyulmuş olan dikdörtgen mezardır. Yaklaşık olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan mezar oyuğu, kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla yekpare bir kapakla örtülü olmalıdır. Ancak günümüzde bu kapak ve mezarda yatan kişinin kimliğine ilişkin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kilisedeki tek bezeme unsuru, naosa açılan pencerelerin söve ve kemerlerindeki koyu ve açık renk boyalarla yapılmış taş imitasyonlarıdır.

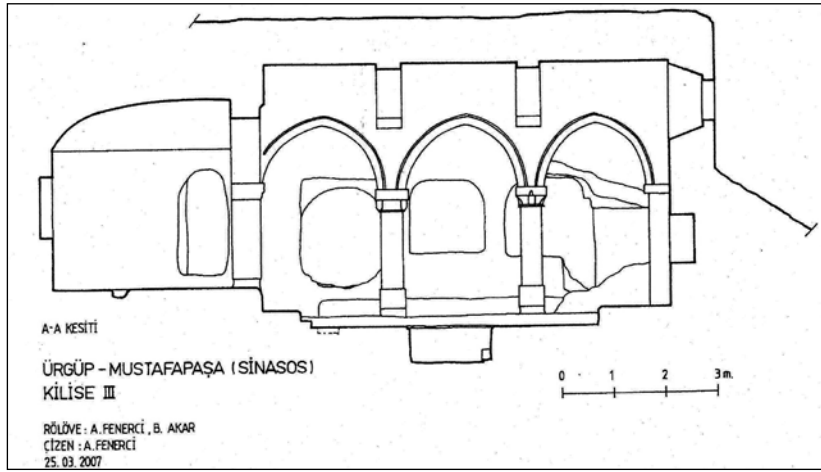
Resim 42. Orta Nef Zemini ve Mezar.

Resim 43. Güney Nef, Doğuya Bakış.

Resim 44. Güney Paraklesion.

Şekil 8. Kesit, Güneye Bakış.

Resim 45. Orta Nef Tonozu.

Resim 46. Apsis.

Resim 47. Orta Nef Batı Duvar.

Kilise IV

Mustafapaşa'daki en ilginç kiliselerden biri olan ve Kilise IV olarak adlandırdığımız kilise, kasabanın merkezinde, bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Zafer Caddesi'nde, Beşir Özbay adlı sakinin evi üzerindeki yapı, yörede saptadığımız en küçük kilise olmasının

yanı sıra, düzgün kesilmiş taşlarla inşa edilmiş olması açısından da dikkat çekmektedir. Yapının inşa tarihi, banisi ve kime ithaf edildiğine dair bir kitabesi bulunmamaktadır. Boyutlarından dolayı bir cemaat kilisesi de olamayacak yapı hakkında, kasabayla ilgi dönem kaynakları ve arşiv belgelerinde bilgi bulunmamaktadır. Sinassos'a hakim, çevreyi görebilen bir konumda inşa edilmiş olan kilise, henüz kanıtlayamamış olsak da, kanımızca günümüzde mevcut olmayan büyük bir konuta ait küçük bir şapel olmalıdır. Kaburgalı beşik tonoz örtülü tek nefli bir naos ve doğusunda, nef genişliğinde eş genişlikteki yaklaşık yarı yuvarlak planlı apsisten ibaret yapı, günümüzde samanlık olarak kullanılmaktadır. Kilise küçük boyutlu olmasına karşın, biri batı duvar ekseninde, diğeri güney cephe batı köşesinde olmak üzere iki dikdörtgen girişi bulunmaktadır.

Resim 48. Güneybatı Cephe.

Resim 49. Batı Cephe

Resim 50. Doğu Cephe.

Apsis ekseninde yuvarlak bir pencere, kuzey duvarında dikdörtgen kesitli bir niş yer almaktadır.

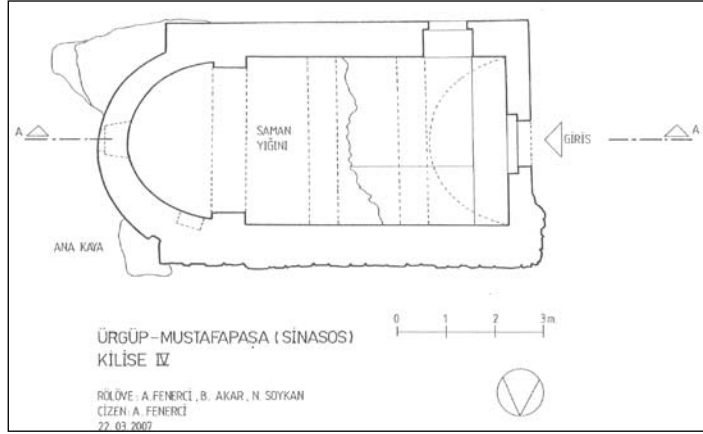
Resim 51. Güney Cephe, Kapı.

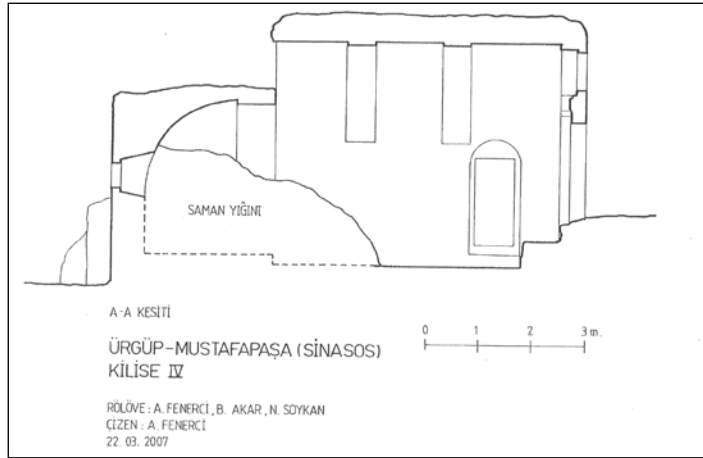
Resim 52. Naos Batı Duvar.

Resim 53. Apsis.

Şekil 9. Plan.

Şekil 10. Kesit, Güneye Bakış.

Sonuç

Mustafapaşa, eski adıyla Sinastos, Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde, İç Anadolu bölgesinin, Kappadokia'nın en tanınmış ve zengin yerleşimlerinden birisidir. 19. yüzyılda kasabanın içi ve yakın çevresinde çok sayıda dini yapı ve sivil mimari örnekleri inşa edilmiştir. 1923 yılındaki Mübadele ile Yunanistan'a gitmek zorunda kalan Sinastoslular'ın vatanlarını, geride bıraktıkları topraklarını, kiliselerini terk etmeleri kolay olmamış olmalıdır.

Kasabalarını terk etmek zorunda bırakılan Sinastoslular'ın özellikle de kadınların söylediği bilinen ağıtlardan biri bu zorunlu ayrılığı özetleyecek niteliktedir:

“Bizi altın kasabadan kovuyorlar,
Yunanistan Yolundayız
Zarif Sinassos, sen bizim anamızı,
Rab İsa, Sen bizim kasabamızı gözet ve koru,
Kararmış Sinassosumuzu...”

Anonim Kadın Ağrıları (Stamatopoulos 1985, s. 38).

Resim 54. Hıristiyan hemşehrilerini uğurlayan Müslüman Sinassoslular. Ressam Dimitrios Katsikas Kappadokias'ın yağlıboya tablosu (Mustafapaşa Belediyesi Binası).

Kappadokia'daki Mustafapaşa Kasabası benzeri yerleşimlerdeki 19. yüzyıl kiliseleri daha önce tarafımızca araştırılmış ve yayınlanmıştır. Örneğin eski adı ile Gelveri, bugünkü adı ile Güzelyurt'ta bulunan kiliseler hem sayılarının çokluğu hem de plana çeşitlilikleri ile dikkat çekmektedir (Pekak 1993, Pekak 1994, Pekak 2001a, Pekak 2001b, Pekak 2004, Pekak 2005). Nevşehir ve çevresindeki yapılar sayıca az olmakla birlikte zengin mimari plastik bezemeleri, taş işçiliği ve duvar resimleri ile Kappadokia'da ayrı bir yer tutmaktadırlar (Pekak 1998a, Pekak 1998b, Pekak 1998c). Niğde ve çevresindeki yerleşimlerde bulunan kiliselerin sayısı diğer iki şehirden fazladır. Basit plan özellikleri ve nispeten az bezemeleri, Niğde ve çevresinde yaşayan gayrimüslim tebaanın ekonomik açıdan durumunu yansıtmaktadır (Pekak 1999).

Batı Anadolu'daki Foça ve Selçuk'ta başlattığımız Osmanlı dönemi Hıristiyan Sanatı konulu çalışmalarımız (Pekak 1997, Pekak ve Aydın 1999) 1996 yılından itibaren yoğun olarak Kappadokia Bölgesi'nde yürütülmüştür. Kappadokia'nın en önemli şehirlerinden biri olan Kayseri ve çevresindeki araştırmalarımız ise halen sürdürülmektedir. Bu eserlerin belgelenmesi, yeni ve doğru işlevler verilerek korunması gerekmektedir.

Kaynakça

- Arı, K. (1995). *Büyük Mübadele Türkiye'ye zorunlu göç (1923- 1925)*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Augustinos, G. (1992). *Küçük Asya Rumları* (D. Evcı, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi, (1997).
- Bağış, A. İ. (1983). Osmanlı ticaretinde gayrimüslimler. Kapitülasyonla beratlı tüccarlar Avrupa ve Hayriye tüccarları (1750-1839). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Balta, E. (ed.). (2005). *Sinasos. Mübadeleden önce bir Kapadokya kasabası* (A. Çokona Çev.). İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık.
- Bozkurt, G. (1989) *Alman-İngiliz belgelerinin ve siyasi gelişmelerin ışığı altında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu (1839- 1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ercan, Y. (2001). *Osmanlı yönetiminde gayrimüslimler. Kuruluştan Tanzimat'a kadar sosyal, ekonomi ve hukuki durumlar*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Gökacı, M.A. (2002). *Nüfus mübadelesi. Kayıp bir kuşağın hikayesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güler, A. (1997). *Osmanlı devletinde azınlıklar*. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- McCarthy, J. (1983). *Muslims and minorities: The population of Ottoman Anatolia and the end of the empire*. New York.
- Özbay, A. (2005). *Mustafapaşa-Sinasos mevcut durum raporu ve acil eylem planı*. Ankara: Epik grafik.
- Pallis, A. A. (1997). *Yunanlıların Anadolu macerası (1915-1922)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Papadopoulos, T. P. (1952). *Studies and documents relating to the history of the Greek church and people under Turkish domination*. Brüksel.
- Pekak, S. (1993). Güzelyurt'ta (Gelveri) bulunan Bizans / Post-Bizans dönemi eserleri 1. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 2, 123- 160.
- Pekak, S. (1994). Güzelyurt'ta (Gelveri) bulunan Bizans /Post Bizans dönemi eserleri 2. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 177- 216.
- Pekak, S. (1997). 18.-19. Yüzyıllarda Anadolu'da yaşayan gayrimüslimlerin imar faaliyetleri ve Foça'daki Post- Bizans kiliseleri. *Geçmişten Günümüze Foça. Uluslararası Sempozyum: 23- 25 Ağustos 1996-Foça: Bildiriler*, 75 -90.
- Pekak, S. (1998a). Kappadokya'da Post-Bizans dönemi dini mimarisi 1: Nevşehir ve çevresi. *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1, 1- 43.
- Pekak, S. (1998b). Kappadokya'da Post-Bizans dönemi dini mimarisi-I- Nevşehir ve çevresi (1). *Arkeoloji ve Sanat*, 83, 12- 21.
- Pekak, S. (1998c). Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi-I- Nevşehir ve çevresi (2). *Arkeoloji ve Sanat*, 84, 23- 33.
- Pekak, S. ve Aydın, S. (1999). Selçuk ve çevresinde Osmanlı idaresindeki gayrimüslim tebaanın imar faaliyetleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2, 125- 155.
- Pekak, S. (1999). 18. 19. Yüzyıllarda Niğde ve çevresinde Hıristiyan dini mimarisi. *Kültür Bakanlığı Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 25- 29 Mayıs 1998-Tarsus: Bildiriler*, 1, 25- 48.
- Pekak, S. (2001a). Aksaray çevresi osmanlı dönemi Hıristiyan kiliseleri. *Kültür Bakanlığı Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 22-26 Mayıs 2000-İzmir: Bildiriler 1. cilt*, 61-74.

- Pekak, S. (2001b). Güzelyurt (Gelveri) kiliseleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu: 19-20 Nisan 2001- Ankara: Bildiriler*, 463-483. Ankara: T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu Kurulu Katkılarıyla Basılmıştır.
- Pekak, S., Yenişehirlioğlu F., Cengizkan A. (2004).Türkiye ve Yunanistan'da Lozan Mübadelesinin mimari mirası. O.İ. Ertekin (Haz.). *Mimarlar Derneği 1927 Dönem Etkinlikleri 2002-2004: 19 Kasım 2003- Ankara: Bildiriler*, 231-253. Ankara: Mimarlar Derneği.
- Pekak, S. (2005). Christian art of Cappadocia from the Middle Ages to the 20th Century. S. Güvenç (ed.). *Common cultural heritage. Developing local awareness concerning the architectural heritage left from the exchange of populations in Turkey and Greece: 18- 24 Eylül 2004- Mustafapaşa: Bildiriler*, 29-34. İstanbul: Mısırlı-atra Matbaacılık A.Ş.
- Pekak, M. S. (2008). Mustafapaşa (Sinassos) ve Aziz Nikolaos manastırı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 1, 199-217.
- Pekin, M. ve Turan Ç. (2002). *Mübadele bibliyografyası*. İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı.
- Pekin, M. (2005). *Yeniden kurulan yaşamlar, 1923 Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Stamatopoulos, K. (1985). Kapadokya, Sinassos'da günlük yaşam (E. Malçok, Çev.). *Kapadokya'daki Sinassos*, London: Agra Publications.
- Şakiroğlu, M. H. (1983). Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara verdiği fermanın Türkçe metinleri. *Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV, 211- 224.